

OSMDESÁTINY PROF. BEDŘICHA LOEWENSTEINA

V červnu letošního roku dosáhl významného životního jubilea – 80. narozenin – historik Bedřich Loewenstein (nar. 20. června 1929), emeritní profesor Freie Universität v Berlíně. U této příležitosti uspořádal Kabinet dějin vědy ÚSD AV ČR, v.v.i., ve spolupráci s Československým dokumentačním střediskem, o.p.s., a nakladatelstvím OIKOYMENH jednodenní kolokvium *Dějiny víry v pokrok*, které se konalo 16. června 2009 v Praze ve Vile Lanna za přítomnosti jubilanta, řady jeho přátel, kolegů a dalších hostů.¹

Prof. B. Loewenstein patří ke generaci, již provázela rozhodující kataklyzmata moderních evropských a českých dějin, a k typu badatelů, jejichž dílo je s těmito kataklyzmaty úzce vnitřně spjato. Snad je proto na místě vedle stručné zprávy o kolokviu připomenout v hrubých obrysech také tuto životní vědeckou anabázi. Vyrůstal v kulturně mnohovrstevnatém, bilingvním prostředí pražské česko-německo-židovské rodiny. Za války byl z rasových důvodů vyloučen z gymnázia, uchráněn před transportem a následně totálně nasazen. Formující význam pro něho mělo poválečné studentské prostředí Akademické Ymky a rozhodl se pro studium historie a filosofie na Filosoficko-historické fakultě UK, kam nastoupil po maturitě r. 1949. Ještě na gymnáziu mu vyšel první tištěný text (*TGM o politických stranách*) v posledním čísle Peroutkova *Dneška* v únoru 1948. Diskuse s mladými nadšenými komunisty vedly k tomu, že v červnu 1951 byl vyloučen ze studia. Pracoval jako dělník na stavbě a absolvoval dvouletou vojenskou službu. Teprve po ní mohl na základě výjimky ministerstva školství pokračovat ve studiu, které ukončil r. 1956. Nastoupil jako aspirant v Historickém ústavu ČSAV a r. 1961 obhájil disertační práci *Rané liberální a demokratické hnutí v Německu – předpoklady, počátky, problematika 1789–1832*; vědeckým pracovníkem v Historickém ústavu pak zůstal i jako neustraník až do r. 1970. Původně značně nejisté postavení v ústavu se během šedesátých let postupně zlepšovalo a získal si renomé jako znalec moderního a současného německého myšlení. Kromě specializace na historiografii a určité otázky německých dějin (předbřeznový liberalismus, výmarský antidemokraticismus či německý zážitek 1. světové války) se postupně zaměřoval na mezioborová zpracování historických a sociálních témat, obecnější problémy krize evropské civilizace a dále otázky filosoficko-metodologické. Většina dílčích i větších studií přitom směřovala k tématu zvláštnosti německého vývoje a předpokladů nacismu. Jako „revizionistický intelektuál“ se B. Loewenstein stal partnerem pro mladší západní intelektuály a navázal kontakty s řadou historiků, například G. Mannem, E. Noltem, K. Sontheimerem, E. Jäcklem, G. Iggersem. Léta 1968–1969 přinesla první vrchol jeho badatelského úsilí. Populární monogra-

---

¹ Kolokvium bylo uspořádáno a tento text vznikl v rámci projektu GA AV ČR, IAAX00630801 (Čeští vědci v exilu 1948–1989). Písemné příspěvky budou publikovány v tematickém bloku časopisu *Dějiny – Teorie – Kritika*.

fie o *Bismarckovi* (Praha 1968) představuje syntézu studia německého liberalismu 19. stol. a široce přesahuje do dějin politických idejí a ideologií. Práce o českém politickém myšlení reprezentuje esej *Český pravicový radikalismus a první světová válka* v zásadním sborníku české historiografie šedesátých let *Naše živá i mrtvá minulost* (Praha 1968); analýza antidemokratických proudů byla působivým korektivem euforie Pražského jara nad českým demokratismem. Spolupráci se zahraničními historiky završilo velké mezinárodní sympozium *Fašismus a Evropa*, které B. Loewenstein sám připravoval od r. 1967 a které se uskutečnilo v Praze 28.–29. srpna 1969 (konferenční sborník po vytištění již nesměl být distribuován).

Z Historického ústavu byl r. 1970 propuštěn, vytištěný sborník prací *Středověk 20. století* byl (až na pár kusů) stažen a zničen, stejně jako kniha *Evropa, světová válka a fašismus* (vyšla až 2003 jako sešit ÚSD AV ČR pod titulem *Civilizace a fašismus*). Následoval úplný zákaz publikování, čímž došlo k zmaření možnosti plánované syntézy mnohaletého zkoumání předpokladů nacismu v Německu. Od podzimu 1970 do konce r. 1978 byl B. Loewenstein zaměstnán jako tlumočnick a překladatel na velvyslanectví SRN v Praze. Díky přístupu ke kurýrní poště vytvořil jedno z důležitých spojení mezi domácím disentem a zahraničím pro předávání knih, korespondence a dalších materiálů. Ve vlastní odborné práci mohl pokračovat pouze soukromě, i tak vznikla série samizdatových esejí a studií, ve kterých nyní obracel pozornost převážně k problematice moderní civilizace a občanské společnosti; část z nich vyšla v Německu zásluhou G. Manna pod titulem *Plädoyer für die Zivilisation* (Hamburg 1973). Nabídka profesury na Freie Universität v Západním Berlíně představovala novou šanci; po několika pokusech získal povolení, odcestoval a v letech 1979–1994 zde pak působil jako profesor novějších dějin 19. a 20. stol. Přednášel a publikoval o době předbřeznové, národních hnutích 19. stol., utopickém socialismu, 1. světové válce, mírových projektech a komparaci revolucí, rakouských a českých dějinách, dějinách osvícenství, ekonomických teoriích 17. a 18. století atd. K druhému vrcholu v Loewensteinově díle pak došlo na přelomu osmdesátých a devadesátých let, kdy své dřívější dílčí práce syntetizoval ve dvou navazujících pracích *Entwurf der Moderne* (Essen 1987, česky Praha 1995) a *Problemfelder der Moderne* (Darmstadt 1990). Roku 1988 také založil berlínské kolokvium pro historii a psychologii, z něhož vydal sborník *Geschichte und Psychologie. Annäherungsversuche* (Pfaffenweiler 1992). Devadesátá léta přinesla nová témata a Loewenstein uplatňoval své pojmové a teoretické přístupy převážně jako esejista a vědecký publicista. Postupně se stále více vracel i k problematice českých dějin a kultury, i když hlavní působíště zůstalo již v Německu, zejm. při mnichovském Collegiu Carolinu, každoročních bohemistických setkáních v Bad Wiessee, spolupráci s časopisem *Bohemia* apod. Jeho statě a eseje, které v rámci české historiografie vždy přinášely ojedinělé průhledy a interdisciplinární komparace, reprezentuje soubor *My a ti druzí. Dějiny, psychologie, antropologie* (Brno 1997; německy Dresden 2003).

Dílo B. Loewensteina tedy od počátku a po celý život provází na jedné straně diskontinuita života, úzce související s dějinnými událostmi 20. stol., na straně druhé kontinuita problematiky, v níž podrobuje mnohovrstevnaté historické reflexi tuto osobní zkušenost a prostředí, z něhož vychází. Po osobně zakoušené nacistické i stalinské epoše věnoval usilovné mnoholeté bádání zejména německým dějinám 19. stol. s výsledky, které mu zajistily respekt doma i mezi zahraničními badateli. V šedesátých letech v návaznosti na to prostředkoval a také spoluvytvářel nové přístupy ve zkoumání ideových, psychologických a sociálních předpokladů nacismu; byl klíčovou osobou komparativního mezinárodního výzkumu i první spolupráce mezi českou a (západo)německou historiografií na tomto poli. Posuny k obecnějším otázkám krizi 20. stol., moderny a modernity, občanské společnosti, evropského nacionalismu a normativního pojetí evropské civilizace provází integrace se znalostí a výsledky dalších disciplín: sociologie, sociální psychologie, dějin myšlení a kultury, filosofie, ekonomie a politologie. Ve své generaci je B. Loewenstein historikem trvale oboustranně prostředkujícím mezi českou a německou historiografií novověku a integrujícím jejich výsledky.

Před deseti lety tento prostředkující charakter jeho díla vyzdvihl rozsáhlý jubilejní sborník s příznačným titulem *Překračování hranic aneb zprostředkovatel Bedřich Loewenstein* (Praha – Brno 1999). Jeho hlavní editor Vilém Prečan tehdy okruhu autorů úmyslně neurčil žádné ústředí či vymežující téma – právě kvůli „překračování hranic“, které nejlépe vystihuje Loewensteinovo vlastní životní úsilí. Podobně laděný spis by jubilantovi klidně mohl být věnován letos znovu. Sám od té doby navíc neztratil nic na své intelektuální svěžesti, humorném nadhledu, lásce k historii a neutuchajícím zájmu o práci svých kolegů všech generací a o diskusi s nimi. Rychle uplynulých posledních deset let však přesto přineslo cosi nového. Jejich podstatnou část totiž B. Loewenstein nevěnoval zasluženému odpočinku na penzi, nýbrž se po pobídce jednoho německého nakladatele k uspořádání malé čítanky o myšlence pokroku pohroužil do nového studia – znovu se tak soustředil na spektrum kulturněhistorických, filosofických a sociálních témat, která vlastně byla spojnicí jeho badatelských zájmů od mládí a která nyní završil v pětisetstránkovém opus magnum *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje* (Praha 2009; současně též německy). V dílem encyklopedickém a dílem velmi osobitěm podání autor zpracoval rozsáhlou syntézu o dějinách evropského myšlení od „prefigurací“ v antice a křesťanském středověku až po 20. století; původ a proměny centrální myšlenky „pokroku“ tu sleduje na široké fólii dobových konceptů civilizace a individuálních myslitelských projektů, které historicky reflektovaly nové sociokulturní situace a více či méně úspěšně prošlapávaly cesty k jejich zvládnutí.

Organizátoři letošního kolokvia (Tomáš Hermann a opět Vilém Prečan) se proto ocitli před riskantní výzvou trojediného cíle: neformální přátelské setkání s oslavencem spojit s veřejnou prezentací nové knihy a kritickou reflexí její problematiky spolu s diskusí s autorem. Kolokvium za pořádající instituce zahájili V. Prečan (ČSDS, o.p.s.), Oldřich Tůma (ÚSD AV ČR) a Aleš Havlíček

(OIKOYMENH). Následovala série diskusních příspěvků, z nichž některé se držely textu prezentované knihy, jiné jej přesahovaly k širším souvislostem nebo se vracely k osobě a díle autora. K tomu ostatně zavalil podnět on sám, když k této příležitosti napsal *Retrospektivu – několik úvah k vlastním osmdesátinám*, autobiografický pohled na vlastní výše nastíněnou životní a vědeckou cestu, podaný jako upřímná otevřená zpověď na téma opakovaných neúspěchů, ztroskotání a vůle stále začínat a pokračovat. Text, který byl jako jistý korektiv oslavného rámce a olbřímího svazku poskytnut přítomným účastníkům (a snad vyjde tiskem spolu s některými dalšími příspěvky kolokvia), sám o sobě představuje působivý autoreflexivní dokument a vhled do intelektuální historie 20. století.

Ladislav Hejdánek (který se nemohl osobně zúčastnit, ale jehož příspěvek byl přítomným rovněž textově poskytnut) vyšel kriticky z faktu, že Loewensteinova práce vlastně náležitě nevymezuje pojem toho, co historicky pojednává, „víry v pokrok“. Po exkursu o filosofických předpokladech vlastní pojmovosti, a tedy i pojmového zvládnutí polysémantického výrazu či fenoménu „pokroku“ vztáhl Hejdánek tento pojem ke struktuře „pokroku“ individuálního a biologického, regresi a „entropie“, a „nutného“ pseudo-pokroku, aby posléze naznačil obdobnou problematičnost vztahu autentické „víry“ (aktivní nakloněnost k ne-danému) a pověry. Jan Sokol se ve volnější úvaze zaměřil na „loewensteinovské“ téma hranice a jejího překračování; výchozí model hranice politické přenesl na problém modernity a moderní společnosti jako společnosti komunikační s průvodním tlakem na jazykovou homogenitu, tendence k asimilaci a tvorbu bariér s centralizací témat, o nichž se mluví, aby se posléze, coby podmínka možného pokroku, fenomén hranice mohl ukázat jako prostor překračování k novému, různorodých výzev a šancí. Následující dva příspěvky se přísněji držely konkrétních pasáží Loewensteinovy práce. Aleš Havlíček se zaměřil na vstupní pasáže o antických předpokladech myšlenky pokroku; oproti Loewensteinovu hlavnímu důrazu na časovou cykličnost a obecně skeptické nazírání antiky na civilizační vzestup a regres uvedl několik příkladů a kazuistik pokroku, například v antické matematice, přírodovědě či platónské myšlence dobra jako horizontu předpokládaného a předem daného cíle, jenž musí mít kvalitu. Miloš Havelka pojednal o tématu „nových mocností“ na prahu evropského modernizačního procesu, tzv. zdisciplinování a svobody. Zafadil Loewensteinovy výklady do kontur sociohistorického novějšího bádání i starších prací (byla vzpomenuta například opomíjená práce B. Russella *Svoboda a organizace*) a zaměřil se na charakteristiku raně novověkých civilizačních jevů s proměnami vnějšího a vnitřního donucování, prvky konkurence a vzájemné závislosti, homogenizace člověka, zkázňování jako předpokladu občanské společnosti a otevřené, resp. imanentní budoucnosti jako nejvlastnější sféry lidského života. Antonín Kostlán se naproti tomu vrátil k širší kulturně historické perspektivě pojmu a problému pokroku. Nejprve uvedl etymologii a sémantické ustavení s tím, že slovo se v běžném významu v českém prostředí objevuje až v pozdním 19. století, a posléze představil a skomotoval sérii

ikonografického materiálu od raně novověkých vyobrazení hierarchických lineárních uspořádání, přes apotheózu technicko-vědeckého pokroku a historizující heroizaci 19. století až po karikatury současnosti s jejich návazností na starší předobrazy a využívající ikony biologické evoluce s jejím převrácením k individuálnímu regresi.

Odpolední blok zahájil T. Hermann, který se opět zaměřil na vlastní text knihy. Její nejrozsáhlejší pasáž o 19. století vymezil jako vlastní jádro, těžiště práce, k němuž směřují předchozí výklady a na něž naváže retrospektivně uchopené 20. století. Upřesnil, jak rovnocennou optikou je tu „nevíra“ v pokrok, skepse a deziluze (paralela například s *Krizí rozumu* J. Burrowa), představil přítomným strukturu a dynamiku této klíčové části a vyzdvihl jako centrální charakteristiku 19. století vzájemně podmíněný proces fundamentální historizace a biologizace evropského myšlení. Jiří Rak rozšířil perspektivu předminulého století o příklad českého „obrození“ v kontextech jednak obecného politického, civilizačního a technicko-vědeckého vývoje a jednak ekonomické, kulturní a národní emancipace malého národa (včetně jeho schémat a stereotypů), s centrální pointou haškovského „mírného pokroku v mezích zákona“ jako nikoli jen ironické charakteristiky, ale v jádru vážně míněného interpretačního klíče. František Svátek a Jan Křen jsou autory cenných statí o díle B. Loewensteina v již vzpomenutém sborníku k jeho sedmdesátinám. Ve svých příspěvcích nyní vlastně navázali znovu po deseti letech. F. Svátek se soustředil na jedno z dominantních témat Loewensteinových bádání o zdrojích modernity 19. století, které se výrazně promítlo i do nové knihy, téma „bonapartismu“. Rekonstruoval, jak se téma postupně u Loewensteina objevovalo v době raně normalizace a jak novátorsky působilo v tehdejších samizdatových edicích. Zejména pro přítomné účastníky mladší generace a množství přítomných studentů mohlo být velmi zajímavé vyprávění J. Křena o mnohaletém kolegiálním a přátelském potýkání s B. Loewensteinem, o ojedinělém postavení jeho prací v české historiografii od konce padesátých let a charakteristika jeho čtenářsky náročného, ale vždy osobitě obohacujícího projevu.

Kolokvium zakončil příspěvek Františka Šmahela, který se od soudobých dějin a biografických charakteristik obloukem vrátil k východiskům Loewensteinovy knihy a křesťanským „spásným“ dějinám, které v kompozici knihy tvoří druhý sloup vedle antiky. Relativizoval často schematické spojování představ modernizace a modernity teprve s novověkem a ukazoval užívání jejich pojmů, významy a funkce ve světě středověkého člověka. Celé jednání doprovázela diskuse, do níž se zapojovala i řada hostů z pléna. Jak to u podobně mnohovrstevnatého a časově extenzivního tématu bývá, týkala se celé řady jednotlivostí, její hlavní osnova se však jako pandán k Hejdánkovu kritickému nástinu stále vracela k nevyjasněnosti samotného pojmu pokroku. Odlišení pokroku jako pojmu hodnotícího nebo deskriptivního, falibistické pojetí s jeho negativním charakterem (stále vystaveným falzifikaci), pokrok jako dodatečně poznaná skutečnost nebo jako aktivní projekce, pokrok v singuláru (bez atributů) nebo pokrok „v něčem“, tj. dílčí pokroky (například vědecko-technické, medicínské,

právní aj.), pokrok jako pouhé manipulativní či ideologické heslo, nebo jako parciální generační zkušenost (nutně vystavená zapomínání a opakování), a za tím vším stále předpoklad člověka – jak zdůraznil prof. Jan Svoboda – jako bytosti vynalézavé a nikoli ustrašené. Pro řečníky, kteří přijali pozvání, nebyla situace snadná už proto, že Loewensteinův léta vznikající a složitě komponovaný olbřímí text nakonec spatřil v tištěné podobě světlo světa teprve několik dnů před konáním. Pokud však účastníci odcházeli třeba i s více otázkami než hotovými tezemi, neminulo se setkání cílem. Nezbyvá než poděkovat pořadatelům a prof. Loewensteinovi za příležitost k němu a oslavenci znovu popřát neutuchající zdraví i mnoho sil a inspirace k další tvůrčí práci.

Tomáš Hermann